

Az élők háza

A közösségi emlékezet valós és virtuális terei a makói izraelita temetők példáján

NORBERT GLÄSSER

Beth-chaim (The House of Life). Real and Virtual Places of Collective Memory in Jewish Cemeteries of Makó

718(=411.16)(439)

316.347(=411.16)(439)

Keywords: Cultural memory. Orthodoxy. Chasidism. Hungary. Soah. Jewish heritage travel. Hatzar ha-Kadosh Makave.

„Éledjenek fel a te halottaid, holtaim
támadjanak föl...”
(Jesája 26:19)

A temető nemcsak végső nyughely vagy a társadalom eltávozott generációinak kutatható lenyomata, hanem az élő közösség emlékezetének helye is, a térben megjelenített emlékezet. Ez az emlékezet ugyanakkor nem a közösségen kívül létezik, hanem társadalmi intézmények által – tudatos erőfeszítések árán – fenntartott kulturális jelenség.¹ Az elmúlt két évtized néprajzi paradigmaváltása az amerikai és nyugat-európai emlékezetkutatást is adaptálta.² Ennek keretében az emlékezet közösségi vonatkozásaira, írásos, szóbeli és térbeli megjelenítéseire figyeltek fel.³ A tanulmányban – Makó esetében⁴ – azt a kérdést járjuk körül, hogy miként szolgálhatja ma a temető egy elszármazott zsidó közösség összetartozás-tudatát.

1. Assmann 1999, 48., 77–78. p.

2. Olick–Robbins 1999, 19–43. p.

3. Az emlékezet tereiről lásd Bodó 2000., Gyáni 2000.; a genealógiai emlékezetről lásd Keszeg 2002, 172–212. p.

4. A kutatást az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék OTKA pályázata (K 68325) támogatta. Köszönet illeti Bacskai Sándort és Urbancsok Zsoltot a kutatás kezdetén megosztott észrevételeiért, valamint Tóth-Ábri Pétert, aki fotósként segített a terepmunkában. Köszönettel tartozom továbbá David Margalit rabbinak, a Makói Zsidók Világszervezete elnökének, aki betekintést engedett számomra a közösség elektronikus körleveleibe, a néhai főrabbi leszármazottainak, akik 2004-ben, 2006-ban és 2007-ben szakdolgozati, majd disszertációs kutatásom keretében Makón fogadtak a halálórási évfordulókon, valamint Halmos Lászlónak, az *Új Kelet* szerkesztőjének. Hálával emlékezem a néhai Lemberger Menachem Mendel rabbira, a „Makói Szent Udvar” jeruzsálemi főrabbijára, aki a makói monográfia-kutatás kezdetén bevezetett a visszalátogató közösségbe.

A jelenség más elvándorolt vagy elűzött/kitelepített közösségek esetében sem ismeretlen. Bizonyos vonásai általánosan jellemzik a hagyományosabb keretek között élő közösségeket annak ellenére, hogy a globalizációval és a megnövekedett mobilitással a magyarországi gyász- és temetőkultúra is átalakulóban van. A temetőktől függetlenül már az 1990-es években felfigyelt a paradigmaváltáson áteső néprajz a makói zsidóságra és annak emlékezetére.⁵

1. kép. A temetőhöz vezető út (balról: aszfaltozás ügyében a köztársasági elnöknel, jobbról: leszármazottak a bejáratnál)

A bennünket körülvevő világot azáltal lakjuk be, hogy jelentéssel töltjük meg. Sokszor ugyanannak a térnek a legkülönbözőbb jelentései alakulnak ki. A jelentéshez pedig használat társul, legyen szó az ünnepek rítusairól vagy a mindennapok rutinjairól. A különböző csoportok különbözőképpen használhatják ugyanazt a teret.⁶ A tér – pusztá

5. A makóiak emlékezetében megjelenő zsidóságra vonatkozóan az 1990-es évek elején néprajzi kutatás is zajlott, melynek kéziratai a Néprajzi Kutató Intézet adattárában lelhetők fel. Szeretnék köszönetet mondani Szarvas Zsuzsának hasznos észrevételeiért. A kutatás eredményeire vonatkozóan lásd: Szabó 2003, 63–86. p., Szarvas 2003, 49–61. p. A visszarándokolás filmes néprajzi feldolgozását lásd Tari János: Mint Makó Jeruzsálemtől dokumentumfilm-sorozat (1991–1995), Távoli templom (2002), Tátrai 2004, 317–321. p., szociográfiai megközelítésben pedig Bacskai Sándor munkáit, Bacskai 1997., Bacskai 2004.
6. A közép- és kelet-európai zsidó emlékhelyek zsidóságon kívüli használatáról, valamint az amerikai határvidék és a kelet-európai steti-kultúra németek általi – alternatív világként történő – mai újraértelmezéséről lásd Gruber 2009, 487–504. p. és Gruber 2002.

fizikai megjelenésén túl – a kogníció szintjére is kivetül: tapasztaljuk, ábrázoljuk, s emlékezünk rá, elbeszéléseinkben újraalkotjuk. Mindehhez keretet pedig az a csoport szolgáltat, amelyhez tartozunk. A tér többnyire fizikai valóságában válik megragadhatóvá számunkra.

Hacár ha-kados Makave – a Makói Szent Udvar alatt a makói ortodox főrabbi belzi haszid mintákat követő dédunokáját, Simon Lemberger rabbit közösségi vallási tekintélyként elismerő elszármazott makói ortodox zsidók értendők.⁷ A különböző, új és hátrahagyott régi közösségi terek a modern tömegközlekedés és a fenntartásokkal használt tömegkommunikációs eszközök révén átstrukturálódnak, s tudati szinten válnak jelentőssé a rítusok, valamint a genealógiai emlékezet és annak képi megjelenítése felől.

A makói közösségszerveződés komplex szociokulturális jelenségéből számunkra csupán egy szegmens válik fontossá. Miként szolgálja a temető egy másutt élő közösség emlékezetét és fennmaradását? A *Makói Zsidók Világszervezete* és a makói ortodox főrabbi dédunokája által vezetett *Makói Szent Udvar* ugyanis nem Makón él. A közösség tagjai 1994-től a makói világtalálkozókon gyűlnek össze, ami a makói ortodox főrabbi, Vorhand Mózes (1862–1944), az *Ohel Mose*⁸ szerzőjének halálozási évfordulójára esik. A temetőlátogatás nem ismeretlen jelenség a jelentős rabbik, haszid *rebbek jurcájtján*. A Kárpát-medencében és Kelet-Európában sajátos vallási turizmus alakult ki a *harédi* világban,⁹ sőt egyes amerikai honlapokon az outreach részévé is teszik ezeket az alkalmakat. Hasonlót Budapesten a *Chabad* esetében tapasztalhatunk.¹⁰ A MAZIKE mint szekuláris egyesület pedig az örökségturizmus keretében látogatja ezeket a zarándokhelyeket.¹¹ Ennek során egyazon tér különböző közösségi használatait figyelhetjük meg. Ezek a használatok viszont az eltérő csoportok kulturális emlékezetétől függően igen sokfélék lehetnek.

A makói zsidóság a 18. században püspöki telepítésként jött létre. A 19. század végén a közösségben egyaránt voltak cseh-morva és galíciai gyökerű családok. Az ortodox zsidóság főként hagymakereskedelemmel foglalkozott. Az ortodox közösségen

7. A makói zsidó közösségről lásd Gleszer 2008a, 971–987. p.; Glässer 2011, 61–80. p.

8. Mózes sátra, ami egyaránt a mű címe és a sírház felirata.

9. Áhítatos, istenfélő – *Jesajá* 66:5 verséből ered: „Halljátok az Örökkévaló Igéjét, ti ki remegtek az igéjére! / Simu dvár Hasem haharedim el dváru.” A fogalom héber nyelvhasználatban terjedt el a 20. század második felében, s nem terjedt túl ezen. Simeon D. Baumel meghatározásában azoknak a zsidóknak a jelölésére szolgál, akiknek az életvitele, világnézete, éthosza és hite túllép azon, amit az emberek többsége „ortodoxként” ismer. Baumel az angol nyelvterület ultraortodox fogalmával azonosítja, bár több csoportkultúra, irányzat és mozgalom gyűjtőfogalmaként kezeli. Baumel 2003, 154–155. p. (Az ultraortodox fogalom ugyanakkor politikai és világnézeti jelentésrétegektől terhelt külső meghatározás.) A fenti értelmezéstől függetlenül a harédi önmeghatározást angolszász szóhasználatban gyakran megfeleltetik a modern-ortodox jelzőnek. Ellentétének a hiloni, azaz világi, szekuláris tekintendő.

10. Vincze 2009, 72–74., 85. p., illetve Zarándoklás a Kárpátokba – [hirdetés] *Gut Sabesz*, 2004. ápr. 23., 3. p.; *Gut Sabesz*, 2004. máj. 14., 2. p.

11. *Mazsike Hírlevél*, 2005. november, 8–9. p., ill.: <http://www.mzsh.hu/hirek.html> (letöltés ideje: 2006. 01. 18.)

belül haszid híveket is tömörítő *Machziké Torá* imaegylet működött.¹² A századfordulós és a két világháború közötti fővárosi zsidó sajtó tudósításai szerint több haszid *rebbe*-nek éltek tisztelői a közösségben, és a Nyitráról ide került Vorhand Mózes főrabbi is megbecsült tagja volt az ortodox szervezetnek.¹³ Askenáz ortodox hitközségi élet jellemezte a neológia mellett élő közösséget. A makói zsidóság – a vészorszakot túlélte magyarországi ortodoxiához hasonlóan – az új társadalmi berendezkedés elől vándorolt külföldre. Az utolsó tömeges és egyben a helyi közösséget is felszámoló ortodox elvándorlás Makón 1956-ban volt. Bécsen keresztül előbb Nyugat-Európa nagyvárosaiba, majd az USA-ba vagy a Szentföldre vándoroltak ki.¹⁴ Ma Bécs, London, New York, Kirjat Ata, Ashdod azok a nagyobb városok/települések, ahol makói ortodoxok élnek.

Fontos változásként említendő az urbánus vagy világvárosi közeg. A városi/kisvárosi zsidóság kapcsolata itt már nemcsak a vidékkel szakadt meg, hanem az a világ is végérvényesen felszámolódtott, amit maguk mögött hagytak. Ugyanakkor ez a rurális környezet és hagyomány folyamatos és meg nem kérdőjelezett hivatkozási alappá vált.

Vorhand Mózes szellemi örököse, a főrabbi leányunokájának férje – a Szentföldre vándorolt –, Mose Nathan Lemberger (1909–1982) a belzi haszidizmus irányába vitte el követőit, ami az ortodox közösség jelenlegi arculatát is megszabja. Számos Magyarországról elvándorolt *harédi* közösség elvéve az *azoj vi in der alter hájm*, azaz „úgy, mint a régi hazában” jelmondata vált.¹⁵ 1994-től a hátrahagyott kisvárosi/vidéki közeg fontos, és ismét megtapasztalható viszonyítási ponttá válhatott, habár 1956 óta jelentős átalakuláson ment keresztül. Ekkor kezdődtek Vorhand Mózes főrabbi halálzási évfordulóján a makói zarándoklatok, amelyek – egyúttal a már említett – *Makói Zsidók Világszervezetének* találkozói is voltak.

A temetőlátogatásokat azonban célszerű differenciáltan szemlélni a *harédi* gyakorlaton belül is. Ez a zarándoklat egyszerre *kever óvesz*, az atyák sírjának látogatása és *cu zán áf di kivré cádikim*, az igaz emberek sírjánál való jelenlét. Kéveróvesz, mert Vorhand Mózes leszármazottai a Vorhand és Lemberger család Európából, Amerikából és a Szentföldről ekkor gyűlik össze, haszidok, orthodoxok, némelyek pedig külsőségekben a modern-ortodoxiához közelítenek. *Cu zán áf di kivré cádikim*, mert ekkor keresik fel a *cádikként* tisztelt Vorhand Mózes és más közösségben tevékenykedett rabbik sírját, és utaznak el Nagykállóba, Csengerre, Bodrogkeresztúrra vagy más zarándokhelyre.¹⁶

Vorhand Mózes a két világháború között az Orthodox Központi Iroda képviselő-testületének tiszteletbeli elnöke volt, és gyakran fordult elő a neve az ortodox sajtó hasábjain. Mai tiszteletét az egykori közösségi vallási életen túl 1944-ben bekövetkezett erő-

12. Bacskai Sándor szíves szóbeli közlése.

13. Vorhand Mózes rabbi 1913-ban érkezett Nyitráról Makóra. 1897-ben arról tudósít az ortodox sajtó, hogy vezetésével a modernitás tendenciáinak beszűremlését tapasztaló hívek egy csoportja önálló közösséget hozott létre a nyitrai ortodoxián belül, amit hatóságilag szüntetnek meg. A különböző irányzatok makói alakulásának részletesebb áttekintését lásd: Gleszer 2008a.

14. Bacskai 1997, 149–181. p.

15. Fényes Balázs szíves szóbeli közlése.

16. A mai zarándokutakat illetően lásd: Gleszer 2006, 69–94. p.

szakos halála és a szegedi deportáló vagonok elcsatolása alapozta meg.¹⁷ A makói csendőrök kémei bűjtatásának vádjával vitték a makói csendőrségre és verték halálra az agg főrabbit. Halálos ágyán közösségének ígéretet tett, hogy az Örökkévalónál imádkozik értük és közbenjár, hogy ne essen bajuk. A közösség nagy része osztrák mezőgazdasági mintatáborokba került, így sokan túléltek a háborút és visszatértek Makóra. Vorhand Mózes emlékezete ugyanakkor nem illeszkedik a mai holokausztemlékezetbe – a harédi világhoz hasonlóan –, a leszármazottak értelmezései sem ezt az utat követik.

A visszatérő ortodox közösség hamar visszaállította korábbi infrastruktúráját és vallási életét. Az elhunyt főrabbi sírja fölé pedig *ohelt* emeltek.¹⁸ Az ezredfordulót követő felújítások keretében a sírház kibővítésére is sor került. Ez tekinthető a mai közösségi emlékezet központi térbeli helyének. Ez egy mennyezettel, járólappal, ablakokkal ellátott épület, amely két sírt és egy jelképes gyereksírhelyet foglal magába. Vorhand Mózes nyugszik itt, és felesége, Ráhel. A sírokon egy-egy 2000 literes *kvitli*-láda van a kérésládák számára. Tetejük bádogborítású, ezen lehet mécesest gyűjteni. A mennyezeten örökmécses függ. A falakon emléktábla és persely található. A zsoltaoskönyvek részére külön szekrényt helyeztek el az egyik sarokban. A sírházban két pad is van. A sír a zárándoklat központi helye.¹⁹ Itt mondják el imáikat, egyéni kéréseiket, miközben a sírköve borulnak. A halott önmagában rituálisan tisztátalan, ugyanakkor a szentéletű embereknel ez a tisztátalanság átértelmeződhet. Ez már Luriánál és Hájim Vítál kabbalisztikus munkáiban is megjelenik.²⁰ A tudatosan modernizáló zsidóság által is használt vallástörvényi kivonatban, héber–magyar gyakorlati útmutatóban szintén hozzák. Az igaz jámborok sírja szent hely, amely az ott nyugvó által szentelődik meg. Az ima itt inkább meghallgatásra lel. Az ott nyugvó igaz pedig szószóló lehet.²¹

A makói zsidóság visszalátogatásainak és a *Makói Szent Udvar* körleveleinek értelmét – a hagyomány átadásán túl – a genealógiai emlékezet megítélése teszi érthetővé. Az egyéni érdemek, a *zekhut ácmo* mellett a felmenők érdemei, a *zekhut ávot* előrevetítik az egyén várható társadalmi és vallási szerepét a közösségben. A származás így erősen felértékelődik. Perifériális, ám jó példája ennek egy New York-i idős rabbi közösségi támogatásra nem lelt kezdeményezése. Makón családfamúzeumot szeretett volna felállítani, a különböző családokat a levéltári tényanyag mellett – származásuk előkelősége szerint – arany-, ezüst- és bronzfákon jelenítve meg.

A tényleges zárándoklaton és a szétküldött képek által a körlevelekben is a genealógiai aspektust az emlékezés és a narrativitás képviseli, valamint a rutinok. Ezekben az idők mellett főleg a *rebbe* jelenik meg közvetítőként. A *rebbe* mnemotechnikai személy, akinek a szavait felveszik, cselekedeteit képileg is megőrkítik. Makóra viszonylag kevés kisgyermek érkezik, a képek viszont külön kidomborítják ezeknek a

17. Urbancsok 2004, 41., 86. p.; Bacskai 2004, 67–68. p.

18. Bacskai 2004, 134. p.

19. A mai magyarországi zárándokhelyek sírházairól lásd: Gleszer 2008b, 339–365. p.

20. Grab 2008, 209., 212. p.

21. *Kicur Sulchán Áruch* CXXIX. 13., a sírnál végzett rítusokról lásd: Fényes–Gleszer 2009, 67–82. p., Gleszer 2010, 216–239. p.

gyerekeknek a *rebbe* környezetében végzett rítusait, ami többnyire a vallási nagykorúvá válás idejére tehető. A megörökített mozzanatok mögött a temetők és a közösségi élet egykori helyei az emlékezés kulisszáit képezik.

A temetők a látogatások során sűrített formában jelenítik meg a közösség történetét. A *rebbe* és a *Makói Zsidók Világszervezetének* elnöke *minjen* kíséretében a halálzási évforduló napján bejárja az összes makói izraelita temetőt. A lakott terület növekedésével ugyanis mind kintebbre került a tényleges temetkezési hely, a vallástörvénynek megfelelően viszont a korábbi, hatóságilag használaton kívül helyezett sírkertek továbbra is megmaradtak. *Ohel Mose* sírházába – egy-egy *sábesszal* összekötött zárandoklaton – többször kilátogat a *rebbe*, és tőle függetlenül is mennek zárandokok jóval *sábesz* előtt és *ausz* után. A nagy sírlátogatást, amelyen a *rebbe* imájához csatlakozhatnak, viszont az említett temetőlátogatások előzik meg, végigjárva a makói közösség története során használt temetőket. Adam S. Ferziger német neo-orthodox történelmi anyagon mutat rá arra, hogy a temető miként jelképezheti egyszerre a folytonosságot és az újítótól való elhatárolódást. Az ortodox temető többnyire az újítók tulajdonában maradt zsidó temető mellett jött létre, de attól kerítéssel elhatároltan, független területként. Ez egyszerre kínálta fel Ferziger olvasatában a közösséghez tartozás genealógiai folytonosságának érzetét és a jelen újítótól történő egyértelmű elkülönülés kinyilvánítását.²² Makón a jángori temető szintén ortodox és neológ részre oszlik. *Ohel Mose* sírja után a *rebbe* és kísérete *Jeriat Slomo* szerzője, Zalman Ullmann (1826–1863) sírját látogatja meg, aki az ortodox-neológ szakadás, a tájlung igazaként jelenik meg. Ezeket a sírokat gondozzák. *Ohelt* emelnek fölējük, a felújítások híreit pedig a szatmári *Der Yidben* (USA) és más *harédi* lapokban közlik.²³

A közösségi emlékezetet újramondó, családi nemzedéki emlékezetén keresztül megjelenítő és genealógiai vonatkozásai révén kanonizáló személy *Ohel Mose* leszármazottja, a *rebbe* lesz. Az emlékezés helyei azonban nem korlátozódnak a temetőre. A zárandokok bejárják az egykori zsidó utcákat, meglátogatják az egykori *jesiva* romos épületét. A halálzási évfordulót megelőző *sábeszt* pedig szintén a *rebbe* vezeti le, és a *jurcájt* rituális étkezését is a *rebbe* adja a makói zárandokházban.

Ezek a zárandokhelyek és alkalmak megjelennek a szentföldi és amerikai illusztrált *harédi*, vallásos sajtóban is. A színes cikkek többnyire a makói zsidóság közösségi életének illusztrációit nyújtják, valamint reprezentálnak: a makóiság képének kialakítását szolgáltatták a külvilág felé, továbbá híreket nyújtanak a közösségek otthon maradt tagjainak. A sír és a zsinagóga jelképpé is vált. Az emblematiszálódás főleg az utóbbinál hangsúlyos. A sír a megtérés, a *tesuva* tevés helyeként jelenik meg a közösségi zárandoklat meghívóján, amelynek hátlapja erre vonatkozóan a *cádik* végrendeletéből idéz. Aki a megtérés szándékával keresi fel a *cádik* sírját, azért a *cádik* fog közbenjárni. A zsinagóga mint embléma a meghívón kívül feltűnik a közösségi díszokleveleken, pecséteken, névjegykártyákon, könyvelőlapokon és belső borítókon egyaránt.

Ezek a szimbólumok és mnemotechnikai helyek az új környezet megalkotását is strukturálják. A zsinagóga formája az *ashdodi* Talmud-iskola építészeti megoldásait raj-

22. Ferziger 2005, 100., 108. p.

23. Vö. Glässer 2011., illetve a fontosabb hírek nyomon követhetők a www.mzsh.hu honlapon.

zolta elő, míg a mindennapi élet tereinek jelentéssel történő megtöltését egy-egy kép vagy festmény segíti. Ezek pedig a kulisszák részeiként feltűnnek a körlevelek képes híreiben is.

Digitális képek és egyéb csatolmányok formájában a hírt közlő körleveleknek kiemelt tartalma a zarándoklat. Ez alatt az éves makói haza/visszalátogatás értendő. Hogy mennyire jelent ez hazalátogatást, jogosan vethető fel. A leszármazottak részéről a zarándokház építtetője a makóiság megőrzése céljából a hazalátogatást tartotta elengedhetetlennek, tehát hogy ténylegesen lakjon pár család Makón. Ez tudtommal nem történt meg.

2. kép. A makói rebbe mesél a temetőben

A körlevelek másik fontos funkciója az önreprezentáció és annak terjesztése. A makóiakról íródott héber, jiddis vagy magyar nyelvű cikkek szkennelt formában ezekben a körlevelekben futnak szét, a címzettek között – a tagok mellett – néhány kutatónak is. A megjelenített események, a zarándoklat mellett, a szentföldi közösség és a rebbe körül rajzolódnak ki. Új imaházak, tanházak – közösségi gyarapodást reprezentáló – képei ezek. A rebbe személye önmagában is a vizuális megjelenítés középpontjába kerül. A képi ábrázolás tórai tilalma miatt a rebbék ábrázolása élesen megosztja az ortodox zsidó társadalmat. Ahol viszont elfogadott, ott ezeket a képeket gyűjtik, cserélik, megosztják, igyekeznek beszerezni őket, akár mobiltelefonról, akár profi gépről származók, érkezenek a hívektől vagy a kutatótól. A körlevelek esetében hasonló történik. A nagyobb ünnepeket követően – azokról az ünnepi momentumokról és rítusokról, ahol a vallástörvény a fotózást, vagyis inkább az elektromos készülékek ki-be kapcsolását, új dolgok létrehozatalát engedélyezi – körlevelekben tudósítanak. Ezeken a rítusok végzője a rebbe, többnyire

gyerekekkel körülvéve. Ez egyben tükrözi a 20. század eleji magyarországi ortodox törekvéseket és értékeket is: az idős és fiatal generációk vallásosságban megnyilatkozó egységét, valamint a korábbi generációk autoritását és modellalkotását. A *rebbe* útjai hasonló gyakorisággal szerepelnek a körlevelek között. A közösségi kötődéseket, más közösségekkel, haszid dinasztiákkal kialakított kapcsolatait rajzolják meg képileg rövid, pár szavas tárgymegjelölés mellett. Itt esküvők, repülőutak, zarándoklatok és Tóra-avatások fotói tűnnek fel. Nem utolsósorban pedig a körlevelek megjelenítik a *Makói Zsidók Világszervezetének* a közösség érdekében tett protokolláris lépéseit, legyen szó a várossal való jó viszony ápolása jegyében a makói polgármesternél tett tiszteletlátogatásról, vagy nagyköveti fogadás keretében a magyar köztársasági elnökhöz intézett – a zarándokhelyhez vezető jángori dűlőút aszfaltozását kérő – folyamodványról.

A temető, mint láthattuk, sokkal differenciáltabb funkcióval, rétegzettebb szimbolikával bír, mint a szekularizálódó magyarországi társadalom temetőinek többsége. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a zsidó temetők nagy részétől eltérően Makón genealógiai szálakkal kötődő, konkrét közösség áll a temető mögött. Ez a közösség tartja eleve az emlékezetet, amely a temetőt megeleveníti, a nemzedéki emlékezetek zárványszerű tárgyasulásán és írásban való rögzítésén túl a nemzedékek láncolatába fűzi, miközben a jelen felől azt újabb jelentésekkel, értelmezésekkel látja el. Az elvándoroltak és gyermekeik nemzedéki emlékezetének unokák felé történő továbbadását, a Makót elhagyó nemzedék eseményeinek közösségi megalapozó emlékezet részévé tételét a térbeli elhelyezés és az újbóli megtapasztalás segíti. Maurice Halbwachs általános megállapítását²⁴ figyelhetjük meg Makó esetében is. Az elvándorolt makóiak „megkettőzik”, újraterektik az emlékezet tereit – Makón, *Ashdodban* és *Kirjat Atan* –, de körlevelek, audiovizuális felvételeik által virtualizálják is azokat. Ebben a kulturális gyakorlatban játszanak fontos szerepet az emlékezést mederbe terelő személyek, jelen esetben az idős makóiak és a *cádikként* tisztelt főrabbi leszármazottai. Azért is fontos – és figyelmet érdemlő – ez a folyamat, mert az a „közeg”, amelyre az emlékezés irányul, gyökeresen eltér attól, amelyben keretként az emlékezés maga zajlik. A tényleges jelenlét mellett – ami mindig csak a közösség töredékének adatik meg – az emlékezés csatornáit a beszámolók és a vizuális reprezentációk jelentik. A körlevelek vizuális reprezentációi például egy sajátos kettősség megnyilvánulási formáját képezik. Elvi szinten a korábbi hazában, a felmenők által gyakorolt minták válnak követendővé az újabb generációk megváltozott környezetében is. A folytonosság a rítusok, a meghatározó életvezetési modellek és az emlékezetes múlt szintjén jelenik meg. A gyorsan változó technika eszközei és lehetőségei ezeknek rendelődnek alá, ezek mentén kerülnek besorolásra és felhasználásra.²⁵ Bruce David Forbes és H. Mahan Jeffrey meghatározását követve²⁶ ez a jelenség a populáris kultúra eleminek vallási kontextusban történő használataként azonosítható. Számolni kell ugyanakkor azzal is, hogy a vallásantropológia által vizsgált jelenségektől eltérően itt sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a vallási kontroll, valamint az intézményi legitimitások és vallási autoritások által kijelölt keret. Egy hagyományos, kényszerűen hát-

24. Assmann 1999, 41–42. p.

25. Szeretnék köszönetet mondani Voigt Vilmosnak, aki a technikához való amish viszonyulással útközten felhívta a figyelmemet a haszid technikahasználatra.

26. Forbes–Mahan 2005, 12. p.

rahagyott – és időközben gyökeresen megváltozott – világ a globális tömeg- és technikai társadalom eszközeinek szelektív használatával kerül rögzítésre, újraalkotásra és megőrzésre. A digitális vizuális reprezentáció – amely önmagában hordozza a globalizálódó világ kommunikációjának gyökeres átalakulását – egy tradicionalitásra törekvő közösség használatában a változatlanóság aurájának biztosítójaként a változásra adott válasz részévé válik. Az új eszközöknek, jelenségeknek szelektív és a hagyomány szolgálatába állított beépítése így egy globalizálódó kontextusban – a technika, a tömegkommunikáció és a tömegközlekedés által – a széttöredezett terek áthidalását, egymás mellé rendezését szolgálja. A körbeküldött és digitálisan tárolt képi anyag – a résztvevők ténylegesen megőrkített és az értesülő közösségi tagok pszeudoemlékeiként – az összetartozás tudatát erősíti meg, s iktatja ki (vagy legalábbis csökkenti) az egyes közösségrészek közé ékelődő időbeli és térbeli elválasztottság érzetét.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Bacskai Sándor 1997. *Egy lépés Jeruzsálem felé*. New York–Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő.
- Bacskai Sándor 2004. *Az első nap. Emlékképek az ortodox zsidóságról*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Baumel, Simeon D. 2003. Weekly Torah Portions, Languages, and Culture Among Israeli Haredim. *Jewish Social Studies*, Vol. 10, No. 2, 154–155. p.
- Bodó Júlia (szerk.) 2000. *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print.
- Fényes Balázs–Gleszer Norbert 2009. Igazak érintése. A szent, a tiszta és a tisztátalan fogalma Magyarországon a cádikok iránti tisztelet megnyilvánulásaiban In Barna Gábor (szerk.): *Érzékek és vallás*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 22./ 67–82. p.
- Ferziger, Adam S. 2005. *Exclusion and Hierarchy Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Forbes, Bruce David–Mahan, Jeffrey H. 2005. *Religion and Popular Culture in America*. Revised Edition. First published 2000. Berkeley–Los Angeles–London University of California Press.
- Gleszer Norbert 2006. Zsidó-búcsúk ma. A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zarándoklatok átstrukturálódása az ezredfordulón. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, XVIII. évf. 3–4. sz., 69–94. p.
- Gleszer Norbert 2008a. Zsidóság – a Communitas judeoromtól a virtuális közösségig. In Tóth Ferenc (szerk.): *Makó monográfiája 3. kötet. Néprajz – Vallási néprajz*. Makó, József Attila Múzeum Makó, 971–987. p.
- Gleszer Norbert 2008b. Az igazak sátrainál. A magyarországi „csodarabbi” sírok, mint a kegyelet által megszentelt helyek. In Grynaeus Tamás (szerk.): *Köztéri szakrális kisémlékek*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, /Devotio Hungarorum, 11./ 339–365. p.
- Gleszer Norbert 2010. Üzenetek e világból A kvitli elhelyezésének ritualizálása a magyarországi cádik-síroknál. In Barna Gábor–Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Rítus és ünnep – Rite and Feast*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 25./ 216–239. p.
- Glässer Norbert 2011. mako110@ A makóiség képi megjelenítése a „Makói Szent Udvar” elektronikus körleveleiben In *Néprajzi Tanulmányok. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, /Studia Ethnographica, 7./ 61–80. p.

- Grab, Jonathan 2008. The Cult of the Saints in Lurianic Kabbalah. *Jewish Quarterly Review*, Vol. 98, No. 2, 203–229. p.
- Gruber, Ruth Ellen 2002. *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- Gruber, Ruth Ellen 2009. Beyond Virtually Jewish: New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review*, Vol. 99, No. 4, 487–504. p.
- Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Keszeg Vilmos 2002. A genealógiai emlékezet szervezése. In Árva Judit–Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. Budapest, Néprajzi Múzeum, /Tabula könyvek, 3./ 172–212. p.
- Olick, Jeffrey K.–Robbins, Joyce 1999. A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37. évf. 19–43. p.
- Szabó Piroska 2003. Image of Jews in the Memory of Residents of Makó. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 48, No. 1–2, 63–86. p.
- Szarvas Zsuzsa 2003. “On the Border of Two Worlds”. Some Aspects of the Co-existence of Rural Jews and Peasantry in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 48, No. 1–2, 49–61. p.
- Tátrai Zsuzsanna 2004. Távoli templom. 90 perces dokumentumfilm. *Ethnographia*, 115. évf. 3. sz., 317–321. p.
- Urbancsok Zsolt 2004. *Makói holokauszt emlékkönyv. A soá 60. évfordulójára*. Makó, Szegedi Zsidó Hitközség.
- Vincze Kata Zsófia 2009. *Visszatérők a tradícióhoz. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a báál tsuvá jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten*. Szóhagyomány. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan.

NORBERT GLÄSSER

Beth-chaim (The House of Life). Real and Virtual Places of Collective Memory in Jewish Cemeteries of Makó

We settle in an environment and regard it as ours by attributing meaning to its elements. At times, we attribute several different meanings to the same spaces. This paper studies the representations of the community of Makó. A traditional community of which the members were forced to emigrate (and which have since then thoroughly changed) is being catalogued, reformulated and preserved by selective means of globalised mass communication. The digital-visual representation – which in itself represents the thorough change of globalizing communication – used by a community emphasizing its traditionalism becomes a part of its answer to change, as a guarantee of immutability. Selecting and using new means and phenomena in maintaining tradition in a globalised context – with the help of technology, mass communication and public transport – helps bridging and connecting disintegrated spaces. Photos sent attached to email circulars and preserved in a digital form strengthen the feeling of belonging to a community, at the same time eliminating the distance in time and space between members of the community.